

Hámori Péter

ONCSA (ORSZÁGOS NÉP- ÉS CSALÁDVÉDELMI ALAP)

– Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából –

A népi építészeti csoport megjelenése

Hogyan él és lakik a nép? A XIX. század végén megszülető új tudományág, a néprajz már igen korán igyekezett választ adni a kérdésre. A kutatások hatása viszonylag gyorsan látható volt az építőművészet formáinak alakulásában is: elég, ha Lechner Ödön vagy éppen Kós Károly építetterveire utalunk. Ezek az irányzatok azonban nem voltak képesek a falu építészetét érdemben befolyásolni, illetve ezt sok esetben nem is tartották céljuknak. Amikor ilyesmire mégis sor került, akkor a végeredmény siralmas volt. 1907-ben a Földművelésügyi Minisztérium falusi mintaház-akciója a fantáziátlanságról, a paraszti igények és életmód hiányos ismeretéről adott számot. Jó példa a tornác kialakítása: ha egyáltalán terveztek is ilyet a minisztérium által felkért mérnökök, csak az árnyékvető szerepét méltatták figyelemre; azt, hogy a gazda a sáros, ganajos csizmáját itt húzhatta le a szobába való belépés előtt, figyelmen kívül hagyták, vagy talán nem is tudtak róla. Azt, hogy a serdültebb fiúknak tavasztól őszig itt volt a hálólhelyük – ami lehetővé tette számukra, hogy a szülői figyelem alól kivonják magukat, kortársi kapcsolatokat keresve eljárjanak a kocsmába és udvarolni, nem egy esetben megkezdve a szerelmi életet a házasság előtt – a pesti szakértők erkölcsellennek, sőt visszataszítónak találták. Az eredmény olyan szűkre méretezett tornác lett, amely nem volt alkalmas másra, mint az építőanyaggal való pazarlásra. 1915-ben a Belügyminisztérium írt ki pályázatot az orosz csapatok által feldúlt északkeleti területek falvainak újjáépítésére. A beadott pályamunkák többsége Lechner hatását mutatta – ám a valódi paraszti építkezéstől meglehetősen messze estek. A helyzet nem változott a húszas évek során sem. Néhányan, mint Kotsis Iván, dolgoztak ki ugyan falusi lakóházterveket, azonban ezek továbbra sem táplálkoztak a népi hagyományokból, hanem inkább a falusi építésszerkezetek és építészeti stílus változásait akarták követni.

Ezek a formák pedig folyamatos változásban voltak, és egyre kevesebb rokonságot mutattak a századfordulón íródott nagy néprajzi összefoglaló, a *Malonyay* bemutatta hagyományos

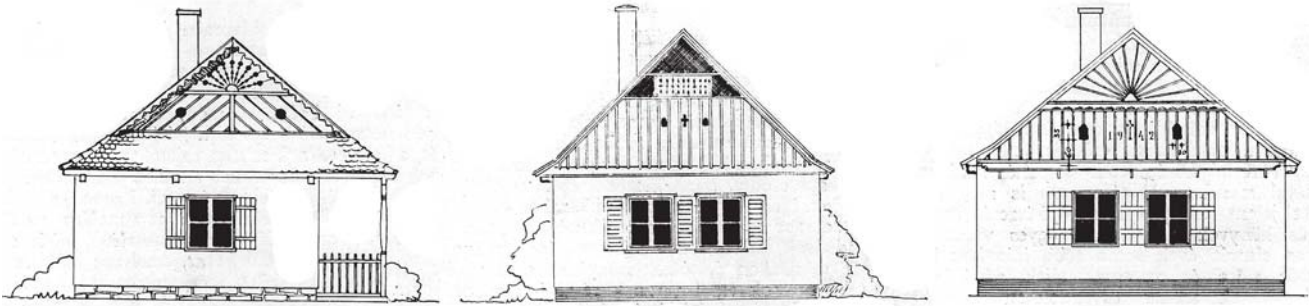
épületekkel. A nem is olyan nagyon régen általános egymenetű, három- vagy négyosztatú (tisztaszoba–konyha–lakószoba–kamra) elrendezés mellett egyre terjedt a kockaház elődjének is tekinthető L alakú alaprajzi elrendezés. Még szembetűnőbb volt a változás az épületek külső díszítésében. A tehetősebbek a gyakran városban tanult pallértól az ott látott elemeket rendelték meg: klinkertéglás falborítást, faragott kővel burkolt, vagy még gyakrabban azt csak utánzó, stukkóból készült épület- és nyílászáró-sarkokat. Mindezek gyakran vályogtéglából épült falakat takartak. Ugyanakkor az épületek talajszigetelése vagy a földes padló fával való burkolása alig-alig terjedt – mindez a *morbus hungaricus*, a TBC országában.

Ezekre a jelenségekre azok a fiatal építészek és építészhallgatók figyeltek fel, akiket meghíletett az 1930-as évek közepén a regőscserkészek, majd a nyomukba lépő népi írók falukutató mozgalma. Céljaik az említettekhez hasonlóak voltak: nem csak megismerni akarták a magyar falu építészetét, hanem programot is szerettek volna kínálni annak egészségesebbé és esztétikusabbá tételére, a régi formákhoz való visszatérésre. A magukat *Magyar Ház Baráti Körének* nevező csoporthoz tartozott Padányi Gulyás Jenő, Tóth Kálmán, Antal Dezső, Nászay Miklós, Miskolczy László, Brestyánszky Tibor, Lehoczky György; később csatlakozott hozzájuk Kiss Tibor, Tóth János és Rácz György is. A népi írókhoz hasonlóan igyekeztek helyszíni tanulmányokat végezni – és nekik is számos nehézséggel kellett megküzdeniük (a jegyző például több esetben felforgatóknak, sőt „kommunista izgatónak” mondván őket, csendőrral tessékeltette ki csoportjukat a községből). Ennek ellenére négy könyvre elegendő népi építészeti anyag gyűlt össze néhány év alatt.¹

Tovább bonyolította a népi építészeti csoport helyzetét a Le Corbusier, illetve a Bauhaus által meghíletett, a CIAM–CIRPAC-hoz² tartozó kollégákhoz fűződő viszony. Ellentéteik csak részben voltak esztétikai-technikai jellegűek. Padányi Gulyás Jenő, a népiek egyik legaktívabb tagja, aki lassanként a mozgalom vezetőjévé is vált (korábban számos úttörőnek minősülő modern

Lakótelep Páhiban és Balmazújvárosban (képek egy ONCSA-propagandafüzetből, Szabó Imre felvételei, Magyar Építészeti Múzeum)

Különböző tájegységekre tervezett utcai homlokzatok: Karancsság (Nógrád-m.); Jász-Nagykun-Szolnok megye és Fábiansebestyén (Csongrád m.)

épületet tervezett, például a Hamzsabégi úti autóbusz-garázst) az Imrédy Béla vezette kormánypártban képviselői szerepet vállalt, sőt egyik ideológusává lépett elő; mindezt akkor, amikor a CIAM–CIRPAC csoport – részben tagjainak a zsidótörvény általi érintettsége miatt – kénytelen volt önmagát föloszlatni.³ Padányi Gulyás Jenőnek és csoportjának politikai indíttatásaiban és helykeresésében valószínűleg komoly szerepet játszott, hogy a falusi építészeti számukra sürgetőnek, sőt bizonyos mértékig már elkészítettnek tűnő megújítását elsősorban az államtól remélhették: az érintettek arra is nehezen tudtak pénzt fordítani, hogy egy jól-rosszul képzett pallért megfizessenek, városi építész megbízására nem gondolhattak. Különösen igaz volt ez arra a végtelenül szegény, proletársorban élő rétegre, amelyen az említettek (akiknek szociális lelkiismerete kétségkívül fejlettebb volt legtöbb kortársukénál) elsősorban segíteni akartak. Ugyanakkor Imrédy Béla és miniszterelnök-utóda, Teleki Pál egyáltalán nem zárkóztak el a nagyszabású társadalmi reformprogramoktól, amit kétségkívül megalapozott a hazai agrárszegénység mértékével való szembesítésük.

A magyar falu szociális és építészeti problémái

332 694 család 1 625 022 gyermekkel. Ennyi volt Magyarország „megélhetésében veszélyeztetett” négy- és annál többgyermekes lakosságának száma az 1941-es népszámlálás szerint. Az adat nem tartalmazza a kisebb családokat és hiányzik belőle a milliós főváros, Budapest is. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a „megélhetésében veszélyeztetett” kategóriát az összeírást végzők meglehetősen szabadon kezelhették, továbbá, hogy az adatfelvétel a nemzetiségi vidékeken (különösen Észak-Erdélyben) viszonylag pontatlan volt, aligha járunk messze az igazságtól, ha elfogadjuk Oláh György népi író 1928-ban írt könyvcímének igazságát a *Három millió koldus országáról*.

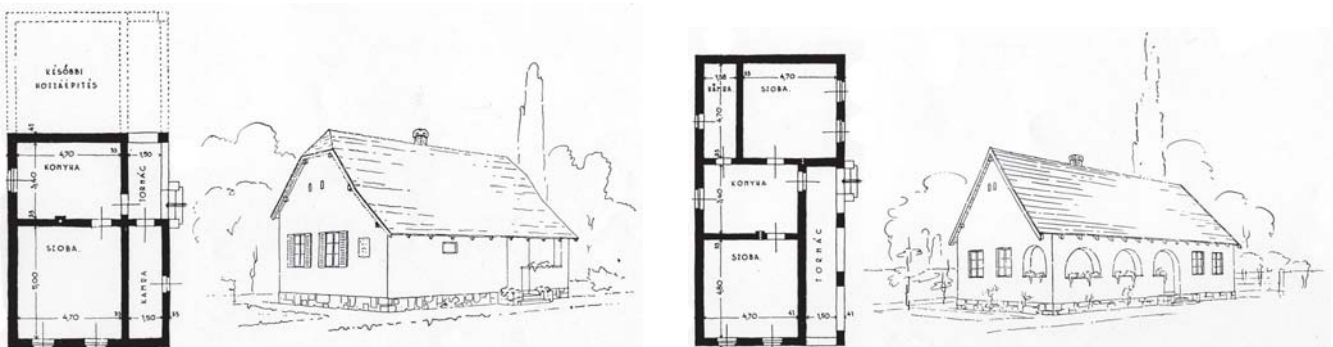
A valósággal való kormányzati szembesülés 1938-ig vártott magára, annak ellenére, hogy a népi mozgalom már csaknem egy évtizede hozzáfogott a társadalom állapotának és ben-

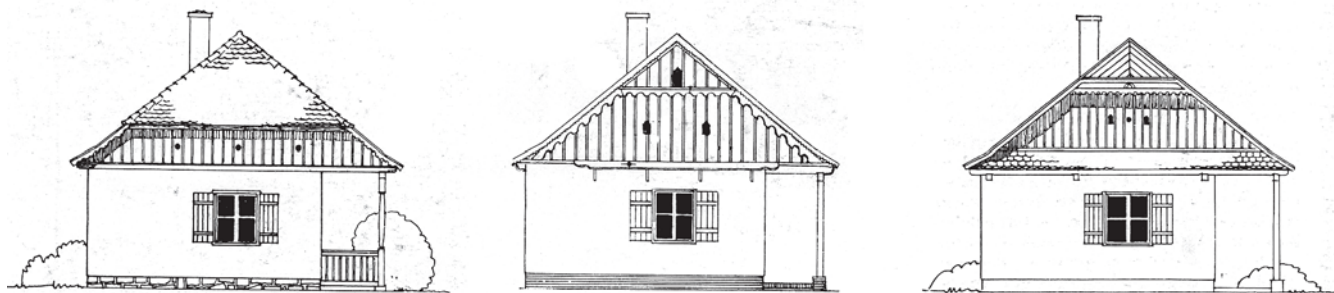
ne a nyomor legsötétebb bugyrainak hiteles bemutatásához. 1938 őszén Imrédy Béla miniszterelnök addig ismeretlen lépésre szánta el magát: minden vármegyéhez kinevezett egy-egy szociális tanácsadót, akik a kormánynak tartoztak bizalmas jelentési kötelezettséggel. Az általuk írt előterjesztések a népi írók lesújtó látteletét szinte mindenben megerősítették és egy azonnali, nagyszabású reformprogram megkezdését sürgették.

A csaknem egyöntetű javaslatok ellenére Imrédy a legkészenfekvőbb megoldást, a nagyszabású földreformot elvetette: abba ugyanis az ország igazi urai, a nagybirtokosok (akiknek a földjeiből lehetett volna végrehajtani a reformot) és a nagytőkések (akiknek vagyonából mindezt finanszírozni lehetett volna) teljes mértékig ellenezték. Így került sor arra, hogy a szociális nehézségeket ne földbirtokreform, hanem nagyszabású lakásépítés és a megélhetésben segítséget adó egyéb juttatások útján próbálják megoldani.

A lakáskérdésnek minden szociális kérdés panaceájaként való kezelése hosszú múltra tekintett vissza. A két „szociális császárságnak”, III. Napóleon Franciaországának és Bismarck Németországának szociálpolitikusai az ideális társadalmat a kistulajdonosi társadalomban, az ideális lakásformát a kertesi családi házban vélték fellelni. Úgy gondolták, hogy a tulajdonlás széles köre felelősségteljes egyéni, családi és társadalmi szintű (középosztályi) viselkedésformák kialakulását eredményezi majd. A kertesi családi háztól még ennél is többet vártak: szemben az egészségtelennek és a munkásmozgalom melegágyainak tartott bérkaszányákkal, reményeik szerint a városok körüli kerttelepek a munkást visszavezetik családjához, távol tartják a kocsmától, ha pedig a házakat a vállalat építi (ahogy az Essenben a Krupp-műveknél vagy Magyarországon a Rimamurány-Salgótaráni Vasműnél történt), akkor az a munkás hűségét fokozza a munkaadó és vállalata iránt. Az elképzelés egy és negyed évszázad távlatából joggal tűnhet túlzottan optimistának – sőt naivnak is –, de a maga korában széleskörű elismertségnek örvendett. A századforduló hivatalos körei Magyarországon is

Tisza-menti, szoba-konyhás, és dunántúli két szoba-konyhás, tornácos lakóházak alaprajza és távlati képe (Antal Dezső tervei)

Szatmár megye északi járásai; Fábiansebestyén község és Komárom megye északi járásai számára tervezett típusházak utcai véghomlokzatai

élénken érdeklődtek utána, amit a Kispesti Állami Munkástelep (közismertebb nevén a Wekerle-telep) felépítése is tükrözött.

Míg azonban Németországban vagy Franciaországban a lakáskérdés elsősorban a városi szociális problémák körébe tartozott, Magyarországon az agrárlakosság is komoly nehézségekkel küzdött. Ahogy arról fentebb már írtunk, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1907-ben nagyszabású programot dolgozott ki a falusi lakáshelyzet megjavítására. A nem jól sikerült típustervek megjelentetése mellett elfogadták a cseléd-törvényt, mely minden nős cseléd számára önálló szobát és kamrát, illetve egy fél konyhát írt elő természetbeni juttatásként. A jogszabály betartása körül azonban – ahogy az Illyés Gyula *Puszták népe*c. könyvében is olvashatjuk – komoly hiányosságok voltak, ráadásul nem terjedt ki a mezőgazdasági napszámosok és törpebirtokosok hatalmas rétegére. Darányi ezért megalkotott egy párhuzamos törvényt, amely megkönnyítette a kisemberek építési hitelhez juttatását. Eszerint a kölcsönt nem az egyes munkavállalók vették fel, hanem a jóval hitelképesebb községek, illetve városok, amelyek azután személyes elbírálás alapján adták tovább a rászorulóknak az állami kamattámogatással megfejelt kölcsönt vagy építettek számukra egészséges hajlékokat. A valóban újszerű és példamutató elképzelést azonban – amelyet 1912-ben Ausztria is lemásolt – az első világháború eseményei elsodorták.

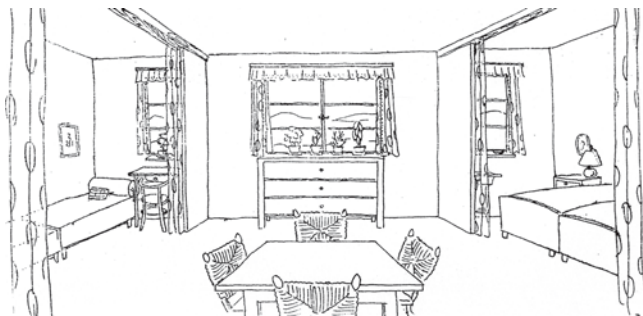
Az 1920-as Nagyatádi-féle földreform szintén tulajdonjuttatási szándékkal mintegy 300 000 házhelyet osztott szét az országban. Az ezeket elnyerőknek azonban a föld árának felét előre le kellett tenniük, ráadásul adót és törlesztést kellett utána fizetniük, így nagyon gyakran csak egy putriszerű, részben föld alá mélyített „lakóház” építésére futotta, aminek lebontását aztán évente rendelte el – és „szociális okokra” hivatkozva halasztotta is el – a vármegyei vagy járási tisztiorvos. Az 1927-ben létrehozott Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (OFAKSZ) ugyan némiképp segítette a gondokon, de hiteleit inkább csak a tehetősebbek tudták igénybe venni. Gondot jelentett az is, hogy ismét jellegtelen – egyes helyeken pedig jellegzetesen csúnya, de legalábbis feltűnően tájidegen – épületek születtek.

A „NÉPI ÉPÍTÉSZEK” ÉS A „PRODUKTÍV SZOCIÁLPOLITIKA” EGYMÁSRA TALÁLÁSA

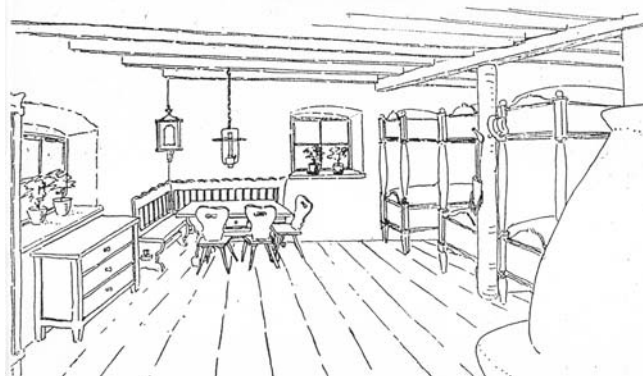
A népi építészeti csoport kutatásai folyamán gondosan felmérte a felsorolt korábbi lakásépítési akciók eredményeit, és csaknem minden szempontból elítélően nyilatkozott róluk. Emellett azonban a belügyi kormányzat felkérésére konkrét elképzeléseket is megfogalmaztak. Ezek szerint a háznak mindenekelőtt nevelnie kellett a bentlakót. Át kellett alakítania esztétikai elképzeléseit, oly módon, hogy a városi, a néphagyományoktól idegen formák és arányok helyett a tájban megszokott, évszázadokon át kialakult – és részben már eltűnt, de legalábbis eltűnőben lévő – épületekkel, lakberendezési tárgyakkal és díszítő motívumokkal tervezték körülvenni a lakókat. Át kellett alakítania továbbá a lakásnak a beköltözők – az egész család! – munkához való viszonyát is. Ennek érdekében vidéken legkevesebb 600 négyszögöles kerttel javasolták a házat körülvenni, ahol egyrészt a nagyon alacsony keresetet lehet kiegészíteni, másrészt munkanélküliség esetén is biztosítható a hasznos tevékenység. A kert egyúttal a család egységének elősegítőjeként is szerepelt, hiszen ott nem csak – vagy inkább nem is elsősorban – a családfő, hanem a családtagok jutnak munkához. Emellett a kert, persze kellő irányítás és nevelés mellett, a juttatottak egészséges életéről vallott felfogását is megváltoztathatta volna: ott ugyanis a központilag kiutalt magokból a népélelmézből szinte hiányzó zöldségféléket terveztek termelni, amelyek elkészítését főzőtanfolyamokon lehetett – sőt kellett – megtanulniuk az asszonyoknak. Végül a háztól azt is elvárták, hogy a család nemi életét is átalakítsa: a juttatottakat további gyermekek nemzésére biztatták, ám hogy ez ne a már meglévő utódok szeme láttára történjen, őket függönnyel vagy paravánnal eltakart emeletes ágyakban helyezték el. Utóbbi esetben az erkölcsi szempont diadalmaskodott az esztétikai felett: az emeletes ágy ugyanis nem éppen a népi lakberendezés része. Két további kérdésben is kompromisszumra kényszerült az építészeti elképzeléseket végleges kánonként megfogalmazó Tóth Kálmán. Azért, hogy az építőanyag-kiutalás és a pénzügyi részletek egyszerűbbek legyenek, országosan mindössze 6 alaprajzi elrendezést és né-

A tájegység hagyományainak megfelelően kialakított típusok a Balaton-felvidékre, a Sajó vidékére és a Fertő-tó vidékére

Városszéli ipari munkások számára tervezett ikerház-típus berendezési terve, hálófülkés kialakítás (a Pest Megyei Levéltár dokumentumgyűjteményéből); lent: kiállítási mintalakóház berendezése. (Az ONCSA propagandafüzetéből, Magyar Építészeti Múzeum)

Emeletes ágyakkal berendezett, hálófülkés lakószoba távlati rajza, és a nagytérenyi mintalakótelep hasonlóan berendezett szobája étkezősarokkal (Mindkettő az ONCSA propagandafüzetéből, Magyar Építészeti Múzeum)

hány alvátozatot engedélyeztek, a népi motívumoknak így csak a falazat kialakításakor, a tetőszerkezet megtervezésekor, a tornác beépítési módjánál jutott szerep. A másik kérdés a szobaszám volt: jóllehet a korszerű falusi építészetről szóló vitában a kétszobás ház minimum-követelményként került több ízben is leírásra, Tóth Kálmán mégis az egyszobás kialakítás mellett döntött (igaz, 5 alaprajzi típus esetében bővítési lehetőséggel). Az indok egyrészt a fűtés magas költsége volt, másrészt az, hogy a nincstelen és legalább négy gyermeket eltartó családfő az egyszobás lakás árát is nehezen törlesztheti.

Közegészségügyi és esztétikai tekintetben sokkal kevesebb megalkuvásra kényszerültek a tervezők. A falazat anyaga – a városi építkezések kivételével – a legtöbb esetben vályog volt ugyan (részben az alacsony ár miatt, részben azért, hogy a kiszemelt család is kivehesse a részét a munkából), de mindig ragaszkodtak a kő vagy téglá alaphoz és a szigeteléshez. (Érdeemes megjegyezni, hogy háború alatt az ehhez szükséges kátrányos papírlémezt csak a legnagyobb nehézségek árán, központi kiutalás révén lehetett beszerezni.) A szobák gyalult fapadlós, a konyhák köves vagy téglás borításáról ugyancsak nem mondtak le, még akkor sem, ha emiatt hónapokat, fél éveket csúszott az átadás.

A külső kivitelnél – az egységes alaprajz ellenére – az adott tájegység népi építészeti formáinak követését tűzték ki célul. Ezt egy-két félresikerült helyi próbálkozást leszámítva – mint amilyen a székesfehérvári „alpesi tetős” házsor volt – a központi mémöki iroda el is érte. Arra külön ügyeltek a telepszerű építkezések esetén, hogy a házak ne készüljenek teljesen azonos kivitelben: ez ugyanis a korábbi szociális építkezések visszatérő hibája volt (például az ONCSA létrejötte előtt Dél-Borsodban, Tibolddarócon a korábbi barlanglakások helyett épített telep). Az épületek külső és belső festésénél annak ellenére – vagy talán éppen azért? – ragaszkodtak a fehér meszeléshez, mert a falvakban terjedőben voltak a színes homlokzatú épületek és a szobák „hengerezése”. Általában ragaszkodtak a nyeregtetős kialakításhoz, ahol a homlokzat folytatását jelentő oromfal – ha fából készült – olykor díszítőmotívumokat is hordozott (utóbbiak a kor ízlésének némiképp engedve általában nemzeti vagy vallási motívumok voltak: ritkábban országcímer, gyakrabban kereszt vagy kehely). Egyes helyeken – ahol ez korábban is elterjedt volt – sátoztetős formát is papírra vetettek. A tető anyagában azonban már nem követték a helyi hagyományt: az elterjedt nád-, zsúp- vagy a felvidéki zsendelytető helyett kizárólag tűzálló anyagot, általában cserepet engedélyeztek (összhangban a vármegyei építési előírásokkal).

A homlokzat díszítésénél eleinte nagyon visszafogott megoldások voltak jellemzők: leggyakrabban vízszintes tagozatot képeztek ki az ablakok felett. Később még ezt is elhagyták, mert az egyes építkezéseknél más volt a házak tájolása, így az árnyékhatásokat nem lehetett előre kiszámítani. A töredékesen fennmaradt rajzállomány alapján általánosságban megállapítható, hogy az Országos Szociális Felügyelőség Mérnöki Osztályának tisztviselői a népi hagyományból a visszafogottabb, egyszerűbb megoldásokat részesítették előnyben.

A falusi házak alaprajza sem követte feltétlenül a hagyományokat: tornácot ugyan csaknem mindig tartalmaztak a tervek, de ez nem mindig vonult végig az épület mellett, hanem több esetben ennek rovására szélesítették meg az utcafronton elhelyezkedő lakószobát, vagy az épület végében lévő harmadik

helyiséget, az általában a konyhából közvetlenül elérhető kamrát (a közös fal megnyitása szintén a praktikumot szolgálta a hagyomány ellenében).

Alapos megfontolás után a városi, városszéli munkásházak típusait másképp határozták meg: ezeknél a népi építészet kánonját szabadabban értelmezték, és leggyakoribb volt az ikerházas kialakítás. A telkek ára miatt megelégedtek 200 négyzetméteres kerttel, viszont a városi munkásság sokkal jobb kereseti viszonyai és magasabb szintű elvárásai miatt általában két, ritkán háromszobás házakat alakítottak ki, többnyire fürdőszobával vagy legalább fürdő- és mosósarokkal ellátva (utóbbi a falusi házakból sem hiányzott). A népi irány túlzott követésére, „népieskedésre” viszonylag ritkán akadt példa. Ezek közé tartozott a Zalaegerszegi ONCSA-városrész, ahol – Mindszenty József apátplébános, a későbbi érsek erőteljes sürgetésére – egy göcseji falut alakítottak ki, mely ugyan látványossággá vált, de nemigen illett bele a két világháború között erőteljesen urbanizálódó megyeszékhely stílusába. Érdekes módon a Kós Károly által Kolozsvárott épített monostorszegi ONCSA-telep sem sikerült igazán jól. A földszintes, egy-két szobás házakat a lakók nagyon kedvelték, azoknál azonban Kós az Országos Szociális Felügyelőség 101/a típusú tervét – alighanem Tóth Kálmán alkotását – vette alapul, és egészítette ki elmésen kombinált pince és padláslépcsővel. Ahol viszont szabadjára engedte tehetségét, és egyszintes, részben faszerkezetű ikerházakat alakított ki, ott a városi Közjóléti Szövetkezet alig talált jelentkezőket a lakásokra: a csaknem 6400 pengős törlesztést túl magasnak, a szobákat túl tágasnak és nehezen fűthetőnek találták, de különösen az emeletes lakáskialakítástól húzódoztak a sokgyermekes családok. (Az ügy folytatása az lett, hogy Marosvásárhely városi Közjóléti Szövetkezete elállt Kós Károly megbízásától és az ottani 35 házas ONCSA-telepet Maetz Ervin városi tanácsossal terveztették meg.)

Több esetben a mérnökök előrelátása a belsőépítészetre is kiterjedt. Sokszor nem lehetett ugyanis elképzelni, hogy az építkezést bútorként juttatásával egészítsék ki, mert a családok régi lakásaikban olyan gyenge minőségű, öreg vagy sérült tárgyak között laktak, melyek az új lakás összképét tönkretették volna. Emellett számos, a szó szoros értelmében nincstelen család volt: vagy földre tett szalmán háltak, vagy az a néhány bútordarab, amelyet használtak, korábbi, bérelt lakásuk tartozéka volt. Tóth Kálmán és társai a tárgykultúrában is ragaszkodtak eredeti elképzeléseikhez: az általuk megálmodott berendezés egyértelműen népi gyökerekből táplálkozott (kivéve a már említett emeletes ágyakat).

Az elképzelés jogi-szociális részét Esztergár Lajos, Pécs polgármestere dolgozta ki. Mindenekelőtt arra kellett választ adni: ki kapja meg a lakást vagy az egyéb juttatásokat. Az eredeti választ az Országos Társadalombiztosító Intézet fogalmazta meg. Statisztikai adataik alapján úgy számoltak, hogy a családoknál a jövedelmi szakadék két és három gyerek között mutatkozik: azaz a harmadik gyermek születése aránytalanul növekvő anyagi terhet jelent. Az 1940. évi XXXIII. törvénycikkkel megalkotott Országos Népi- és Családvédelmi Alap azonban legalább négy élő gyermek meglétét írta elő – abból a megfontolásból, hogy háromgyermekes család túl sok található az országban.

A Pécsen és Szatmárban kimunkált rendszert hamarosan „produktív szociálpolitikaként” kezdték emlegetni szerinte az országban. Ennek két oka volt: egyrészt a ráfordítási kölcsön

Baracsi (Pest megye) telepház a 105/b típusú alföldi alaprajz változata

Fent: ONCSA-telep azonosítatlan helyen (a *Tér és forma* folyóiratból)
Lent: A nagy-tétényi mintaház tornáca (ONCSA-propagandafüzet)

A nagytétényi ONCSA-mintaház tornácsos udvari homlokzata

lévén jórészt visszatért az államkasszába, és újabb megsegítéseket tett lehetővé, másrészt pedig (talán ez volt a fontosabb) a folyamatosan segélyre szoruló, állandóan a köz támogatását váró családokból adófizető, a társadalomba jól integrálódott polgárokat „termelt”. Esztergár azonban évtizedes szociális munkában eltöltött gyakorlata alapján úgy gondolta, hogy a juttatás nevelés nélkül nem oldhat meg semmit. A juttatottnak ezért folyamatos ellenőrzés és irányítás alatt kellett maradnia. Ezt különben éppen a juttatás formája, a kölcsön tette technikailag lehetővé, addig ugyanis, míg a vagyontárgy értékének meghatározott részét (általában háromnegyedét) le nem törlesztette, súlyos és ismételt szabálysértések esetén azt visszavették tőle; az addig kifizetett részleteket visszakapta ugyan, ám a továbbiakban a „szociális ellátóhálózathoz” családjával együtt kizorult, legfeljebb karitatív jellegű támogatást kaphatott. Az életszabályok, melyeket előírtak és rendszeresen ellenőriztek is, hűek maradtak a német „katedraszocialista” elődök elképzeléseihez és általában középosztályi életfelfogást tükröztek. Amellett, hogy a családfőtől a munkavállalást és a család méltó eltartását elvárták, előírták azt is, hogy józan életű és nemzeti szempontból megbízható legyen (amely jogszabályi kitétel igazán a terület-visszacsatolások után, különösen a román kisebbség lakta Észak-Erdélyben okozott nehézségeket). A szociális védőnő – képzettségére nézve általában munkanélküli tanítónő, akit eleinte „gyorstalpaló” tanfolyamokon, később kétéves szakiskolákban és egyetemi tanfolyamokon képeztek tovább – azonban nem elsősorban a családfővel, hanem a családanyákkal állt kapcsolatban. Őket igyekezett rávezetni a helyesnek tartott életvezetésre: a gyermekek megfelelő ellátására, a lakás tisztántartására, a kert megművelésére, olcsó és jó minőségű élelem beszerzésére és abból egészséges ételek főzésére. (Konfliktusok általában éppen ebből fakadtak: a kétségkívül egészséges, de a paraszti kultúrából hiányzó spenótot és sárgarépa-főzeléket ugyanis a családanyák ugyan kénytelenségből megfőzték, de megenni már nemigen voltak hajlandók. . .) A védőnőnek elvben kötelessége volt a négy után további gyermekek megszületését is szorgalmazni, akár gyakorlati tanácsokkal is; visszaemlékezések szerint ebből is fonák helyzetek adódtak, míg ugyanis a tanácsot elfogadó vagy visszautasító nő már legalább négy szülésen volt túl, a védőnő csaknem kizárólag hajadon (tehát a kor erkölcsi normái szerint egyben érintetlen) lány volt. . . Sajátos ellentmondás feszült a paternalista módszertan és az öntudatos és önálló kispolgári réteg kinevelésének célkitűzése között is.

A lakásra várók maguk is részt vesznek a munkában (Tóth Kálmán hagyatéka)

Az ONCSA juttatásai korántsem csak házingatlanokból állottak, hiszen a cél a családok életének átforgalmazása volt, amit más vagyontárgyak útján is el tudtak érni. A leggyakoribb az állatjuttatás volt. A tehennel, kecskével és sertésekkel elsősorban a katasztrófálsan alacsony szintű élelmezést akarták megjavítani. A szociográfusok, népi írók számos esetben tettek közzé különböző vidékekről származó heti és havi „étlapokat”, melyekben a leggyakoribb étel az üres kenyér volt; éppen ezért ezt a juttatási formát közérdeklődés és helyeslés fogadta. A bolt, műhely nyitása vagy ló és szekér juttatása pedig nem csak a megélhetést segítette, de függetlenné is tette a kölcsön elnyerőjét. Gyakorta alkalmazták a komplex juttatást is: a ház mellé istállót, abba tehenet, vagy ha takarmány híján voltak, kecskét adtak. Emellett képzésekkel, foglalkoztatókkal és boltokkal segítettek elő a háziipari tevékenységet. Ez is több céllal bírt: jól fizető – és ellenőrzött körülmények között folytatott – munkát akartak adni az iskolát már elvégzett, de még nem felszerdült gyerekeknek (különösen a lányoknak), ki akarták használni a családok téli munkaerő-feleslegét, javítani akarták higiénia viszonyait (a fehéreművek és törölközők házi előállításával) – végül pedig segíteni akartak a háború előrehaladtával egyre katasztrófálisabbá váló nyersanyaghiányon (pl. a csalánkóró összegyűjtésével és szövetté való feldolgozásával).

A juttatásokat eleinte maguk a közületek, a vármegyék és városok bonyolították le. 1941-től azonban csaknem mindenütt létrejöttek az ONCSA – helyesebben az Országos Szociális Felügyelőség – helyi szervei, a Közjóléti Szövetkezetek. Ezek alakulásukkor csak formailag voltak szövetkezetek, mert a juttatásra jelentkezőknek ugyan be kellett lépniük, de a munkaterveket és költségvetéseket már a budapesti központ hagyta jóvá. Távolilag azonban a szövetkezeti forma szintén a nevelést szolgálta: azt tervezték ugyanis, hogy amikor a tagok erre „elég éretté válnak”, a vezetést, kivált a további juttatandók kiválasztását és ellenőrzésüket, fegyelmezésüket a legrégebbi tagoknak engedik át. Sajátos módon ez az elképzelés – amelyből különben nem lett semmi – egy területre nem terjedt ki: az épületek közegészségügyi és esztétikai szempontból megfelelő minősége érdekében a tervezésbe nem engedtek beleszólást.

Az ONCSA tevékenységének értékelése

Mire az Országos Nép- és Családvédelmi Alap megkezdte szabályszerű és nagyarányú tevékenységét, Európa a második világháború harmadik évébe lépett és Magyarország is a hadvi-

első felek egyike lett. Igaz, hogy az első világhétség áru-, különösen pedig élelemhiányát csaknem az utolsó hetekig sikerült elkerülni, ám az árak, köztük az építőanyag-árak is sebesen emelkedtek.

1943-ban Kádár Levente könyvben számolt be az Alap és a Felügyelőség két és fél éves tevékenységéről. A bőséges táblázatos közlésből kiderült, hogy a rászoruló és a törvény betűjének megfelelő családok közel negyedét, 87 848-at sikerült valamilyen juttatásban részesíteni. Közülük 5124 kapott házat, további két és fél ezer lakhelyét pedig átalakították, kibővítették és egészségessé tették.⁴ A Délvidéken a Moldvából áttelepített csángók falvait is az ONCSA vezetése építette meg, a házakat mintaszerű melléképületekkel és istállókkal ellátva.

Az 1943-as év folyamán a juttatások felfokozott tempóban folytatódtak. Az építkezések esetén igyekeztek azokat a munkákat elvégezni, amelyekhez nem vagy csak kevés anyag kellett: alapásást, vályogvetést rendeltek meg, amelybe a juttatott családok is bevonták. A behívások okozta munkaerőhiány nehezen leküzdhető nehézségeket okozott. Kénytelenek voltak lemondani az addig szorgalmazott telepszerű építkezésekről. Bár ezek megkönnyítették a védőőri ellenőrzést és a közösségformálásban is segítettek, ehelyett mégis csak a leginkább rászorultaknak építettek elszórtan egy-egy házat. Némi képp könnyített a helyzeten egy magyar találmány, a Sándor-féle tégláégetés bevezetése: ehhez sem gyári berendezés, sem drága nyersanyag nem kellett, megelégedhettek vályoggal és szénporral, amiből egyelőre tekintélyes mennyiség állt rendelkezésre. A legtöbb közbizalmi szövetkezet üzemeket is létesített: ezek egy része háziipari foglalkoztató vagy a napköziknek, gyermekintézményeknek, szegényházaknak ételtermelő kertészet volt, de az építőanyagot előállító kisebb-nagyobb műhelyek és gyárak száma is egyre szaporodott. A következő, 1944-es év nehézségeit már nem sikerült ilyen leleményes intézkedésekkel elhárítani. Magyarországot elérte a háború, és az ONCSA kénytelen volt tevékenységét felfüggeszteni.

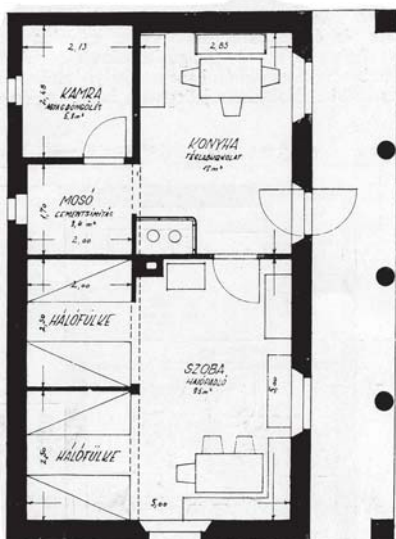
A front elvonulása után az újja formálódó közigazgatásban a közbizalmi szövetkezetek kezdték meg elsőnek tevékenységüket: felmérték a háborús rombolás és fosztogatás következtében

elszenvedett károkat. A korábban juttatást elnyerők igyekeztek kihasználni a vágató inflációt, és egy-két tojás árán megváltani tartozásukat. A szövetkezetek vezetése a vagyonszerzés miatt ezt igyekezett megakadályozni, ám a budapesti központ csak a házhoz juttatottak esetében volt partner (talán mert országosan ezek képviselték a legnagyobb összeget és ők szenvedték el legkisebb háborús kárt). Ők a tartozásukat forintban, meghatározott kulcs szerint kellett, hogy teljesítsék. A határon túlra került ONCSA-telepeket az utódállamok siettek saját tulajdonuknak kijelenteni. Ukrajnában és Csehszlovákiában a juttatottakat sok esetben kiűzték otthonukból (köztük nemegyszer szlovákok is voltak). A délvidéki csángó telepesek maguk látták jobbnak a menekülést Tito partizánjai elől: házaikat hátrahagyva három éven belül másodszer indultak el szekereik a remélt biztonság felé. Erdélyben egészen máshogy alakult a helyzet: bár túlkapások ott is történtek, az ONCSA-házak többsége a magyar juttatottak kezén maradt, az 1949-ben kimondott államosítás, illetve elidegenítési tilalom miatt általában a mai napig.⁵

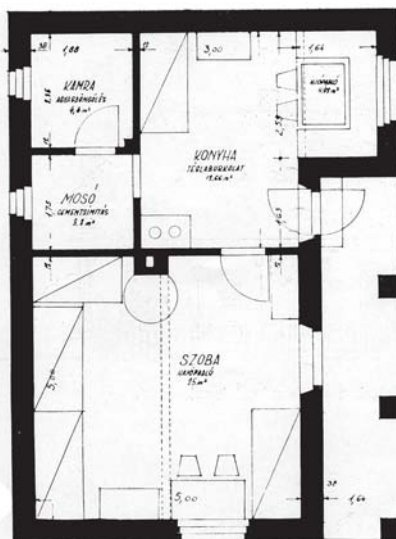
Az anyaországban Tóth Kálmán és társai kísérletet tettek az ONCSA megújítására. Az 1945-ös földosztás, amely újabb házhelyek parcellázásával is együtt járt, továbbá a háború okozta rombolások a falvakban eléggé indokolták vállalkozásukat, így a Földművelésügyi Minisztérium támogatásával megszerveződhetett az Országos Házépítő Szövetkezet. Érdemleges tevékenységet azonban már nem tudott kifejteni: az 1948-ban hatalomra jutott politikai erők hallani sem akartak a falusi építészet „népi megújításáról”. Ettől kezdve jó ideig az ONCSA-ról beszélni sem lehetett: a „múltat végképp eltörölni” gondolat jegyében iratanyagának nagy részét is kiselejtezték a megyei levéltárak anyagából. (Érdekes kérdés, hogy a 90-es évek beregi árvízi újjáépítésének tervezői mennyit tudtak elődeikről, akik az ötven évvel korábbi problémák kapcsán az övékéhez igen közeli megoldásokat választottak.)

Milyen eredménnyel járt az ONCSA működése? Magyarország szociális arcképét megváltoztatni természetesen nem tudta, ehhez az idő túl rövid volt, s talán az eszközei sem voltak elegendők. Ugyanakkor a juttatottak számára a legtöbb esetben kitorési lehetőséget jelentett. Annak ellenére, hogy a környe-

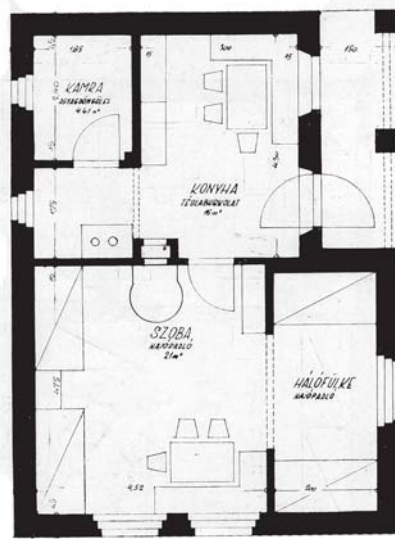
6-8 fekvőhelyes lakóház alaprajza. A konyhából nyíló mosófülke szolgál fürdés céljára. Alapterülete 76 m².

A tornác rovására ebédlőfülkével bővített konyha. A konyhában is van hálöhely. Alapterülete 76 m².

A tornác rovására a kis hálöhelyek helyett egy nagyobb hálöhelyekkel bővített szoba. Alapterülete 76 m².

zetük szinte soha nem nézte jó szemmel az ONCSA-építkezéseket, gyakorta emlegették „szegénytelepként”, az ott lakókat lenézték, a „telepiekről” elmondható, hogy szocializációjuk csaknem mindig tökéletes volt. Ha megvizsgáljuk az ONCSA-telepek mobilitását, azt tapasztaljuk, hogy iskolázási szintjük nem csak annál a környezeténél magasabb (még hozzá jóval), ahonnan a családot kiemelték, de meghaladta a falu vagy város átlagos szintjét is. Körükben a csecsemőhalandóság alacsony maradt, és gyakori volt további gyermekek vállalása is, amiben szerepet játszott, hogy a kölcsön meghatározott részét (10, illetve 15%-ot) a gyermekek után elengedték.

Kudarctörténet volt azonban két – érdekes módon éppen építészeti – szempontból. Egyfelől a falu építészetét nem hogy átalakítani, de még csak befolyásolni sem tudta, a hagyományhoz való ragaszkodást inkább visszatetszést és negatív reakciókat szült. (Ne feledjük: ezeket az épületeket az állam szegényeknek építette, akiket ráadásul többé-kevésbé állandó felügyelet alá is helyeztek!) Másrészt magukat a juttatottakat sem sikerült a népiségnek megnyerni: ma már elvétve sem találni olyan ONCSA-lakást, ahol az eredeti berendezési tárgyakkal, vagy akár csak ahhoz hasonlókkal vennék magukat körül az ott lakók.

FONTOSABB IRODALOM:

- Berey Katalin: *Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es évek elején*. Szociológiai füzetek 25. Budapest 1981.
- Csőppüs István: *A komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet Magyarországon*. Századok, 1992. 2. 259-284.
- Esztérgár Lajos: *A szociális munka útján*. Kultúra, Pécs, 1939.
- Gaál Ibolya: *A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs-Szatmár megyében. 1867-1989*. II. k.
- Hámori Péter: *Kalocsa szociálpolitikája*. In: Kalocsa történetéből. Szerk. Koszta László. Kalocsa, 2000.
- Hámori Péter: *Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története*. Századok, 2001. 3. 569-624.
- Hámori Péter: *A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei*. Századok, 2003. 1. 1-42.
- Hámori Péter: *Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon*. Aetas, 2004. nyár, 47-71.
- Kádár Levente: *Nép- és családvédelem*. Az Országos Szociális Felügyelőség Közleményei, 1. Budapest, 1943.
- Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika, 1920-1944*. New York, 1954.
- A magyar szociálpolitika feladatai*. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások. Kultúra, Pécs, 1939-1940. I-II. köt.
- Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. I-V. köt. Franklin, Bp., 1907-1922.
- Ortutay Gyula: *A mátészalkai vármegyei Közjóléti Szövetkezet céljai*. Mátészalka, 1938.
- Pálosi Ervin: *A vármegyei önkormányzatok szociális feladatai*. Budapest, 1939.
- Soproni Elek: *A kultúrsarok gondjai*. Budapest, 1940.

A szociális vármegye. Magyar Közigazgatástudományi Intézet kiadványai, 33. Budapest, 1940.

Tóth Kálmán: *Építésztechnológok és népi építészet 1930-1950*. Etnographia, 1978. 3. 426-433.

Valkó László: *Az új magyar szociálpolitika. Szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika*. Magyar Társaság Könyvei, 2. Magyar Társaság, Budapest, 1940.

Varga József: *Új utakon az új, a népi Magyarország felé!* Szociál- és népesedéspolitikai tanulmány. Kézdivásárhely, 1943.

FOLYÓIRATOK:

Nép- és Családvédelem, Hajlék, Közigazgatástudomány, Magyar Szemle, Ország Útja, Szociális Értesítő, Szociális Szemle, Zöldkereszt

Nyáregyházi ONCSA-lakótelep (az ONCSA-propagandafüzetből)

*

Hámori Péter történész tizenkét éve foglalkozik az ONCSA tevékenységével. A dokumentumok hozzáférhetőségének nehézségei és jelentős részük pusztulása miatt nagy fáradsággal végzett kutatás eredményeit örömmel közöljük, mert a lakáskérdés megoldásának az ismertségénél jóval jelentősebb kísérletéről, az egész Kárpát-medence falusi építészetét érintő és befolyásoló folyamatról van szó. Szerkesztőként és építészként is úgy érzem, hogy a fenti írás adós marad néhány fontos, tisztázandó, elsősorban az építészetet érintő kérdés megválaszolásával, amelyekre szívesen visszatémnénk később. Ilyen a legfontosabb előzmények közül a századforduló népi építészeti vonulatának alaposabb értékelése, a két háború közötti népi törekvések további építészeti kezdeményezéseivel való kapcsolat, különösen pedig a szociális kérdések iránt érzékeny baloldali építészekkel való szembenállás árnyaltabb jellemzése. Tanulságos volna annak elemzése is, hogy a Hámori Péter által kudarcnak nevezett következmény, a hagyományoknak a lakásjuttatottak körében is érzékelhető elutasítása mögött állnak-e konkrét építészeti okok, a választott építészeti eszközök milyen mértékben feleltek meg a tényleges, a fizikai feltételeket meghaladó igényeknek.

Gerle János

¹ Ebből megjelent: Tóth Kálmán, Nászay Miklós: A Balaton-vidék népének építészete. A Magyar Ház Baráti Körének könyvei, 1. Bp., 1936; Padányi Gulyás Jenő, Tóth Kálmán, Miskolczy László: A Fertő-vidék népének építészete. A Magyar Ház Baráti Körének könyvei, 2. Bp., 1937. Kiss Tibor: A Szigetvidék és az Ományság népének építészete. Bp., 1943; Miskolczy László, Vargha László: A Nagykunság-vidék népének építészete. Bp., 1943.

² A modern építészek svájci központú szervezetének neve *Congr s Internationaux d'Architecture Moderne*, ennek volt végrehajtó szerve a *Comité International pour la Realization d'Architecture Contemporaine*.

³ A vita részleteiről a *Századvég* politikatörténeti szemle hasábjain e sorok írójának tollából a közeljövőben hosszabb tanulmány jelenik meg.

⁴ Az 1939-1940-es és 1940-41-es árvízben összedőlő házak helyett emelt épületek ebben a számban nincsenek benne.

⁵ A közelmúlt fordulata volt, hogy a legtöbb egykori ONCSA-juttatott illetve örökösök megvehették (egyszer már kifizetett) a házaikat, de sok helyen a telket, mely egykor a közjóléti szövetkezet vagy a város tulajdonát alkotta, nem, így ingatlanuk továbbra is szinte eladhatatlan.